

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Початок широкомасштабних репресій в Криму розпочався у 1928 р., коли був заарештований та репресований Велі Ібраїмов.

Постійні виступи голови Кримського ЦВК В. Ібраїмова проти переселення на півострів єврейського населення й цілеспрямований захист інтересів кримськотатарського населення не могли не викликати роздратування у вищого партійного керівництва. «Справою» Ібраїмова зайнялась Центральна контрольна комісія ЦК ВКП(б). За її пропозицією 6 січня 1928 р. була створена комісія під головуванням наркома юстиції М. Янсона. До її складу увійшли голова Верховного трибуналу Я. Петерс та прокурор РСФРР М. Криленко. 20 січня 1928 р. в партколегії ЦКК був складений протокол: «Велі Ібраїмов, 1889 р. народження, з родини службовця. Освіта початкова. З 1924 р. голова ЦВК Кримської АСРР, кандидат у члени ЦВК СРСР. У березні 1927 р. отримав догану від партійної колегії ЦКК за невірне проведення директив обкому партії, безвідповідальні виступи у пресі з питань єврейської колонізації. В квітні — від партколегії ЦКК — догану за самовільне позбавлення від покарання завідомого шахрая Муслюмова. В липні партколегія розглядала обвинувачення Ібраїмова у заступництві щодо куркульського елемента [...] Обвинувачується в низці неприпустимих для членів ВКП(б) й представників влади дій». Комісія ухвалила: «Ібраїмова Велі негайно виключити з ВКП(б). Просити фракцію ВКП(б) в ЦВК СРСР, виходячи з матеріалів, котрі є у розпорядженні у ЦКК, Ібраїмова Велі негайно виключити зі складу кандидатів у члени ЦВК»¹.

Після цього В. Ібраїмов був заарештований. ОДПУ інформувало Сталіна про те, що арешт Ібраїмова «викликав пошарпані тлумачення всіх прошарків населення Криму. Серед татар переважають розмови про початок «наступу росіян на татар». Є випадки антисемітських виступів: «У цьому провина лише євреїв». Велике невдоволення спостерігається серед татар, які навчаються (Кримський робфак, Татарський педагогічний технікум), татарської інтелігенції, торгівців»².

23–28 квітня 1928 р. в Сімферополі проходив процес, який став знаковим в історії Криму. Під суд були віддані 16 осіб, які були звинувачені в антирадянській контрреволюційній діяльності. Вирок, який виніс суд, був суворим:

15 підсудних отримали різні строки позбавлення волі, а колишнього голову КримЦВКу Велі Ібраїмова засудили до розстрілу.

Довгі роки при оцінці діяльності Велі Ібраїмова керувалися підходами, запровадженими в 30-ті роки. Версія про те, що він та його прибічники, «використовуючи політичну сліпоту деяких робітників обкому партії, проникли в Раднарком та ЦВК Кримської республіки, протягом років проводили контрреволюційну підривну роботу й були розкриті тільки в 1927 році»³ на довгі роки стала лейтмотивом історичних публікацій.

У червні 1990 р. рішенням президії Верховного суду РРФСР Велі Ібраїмов був реабілітований. Це відкрило можливості переглянути події 1928 р.

Під час процесу Велі Ібраїмова звинувачували в убивстві червоного партизана Чолака, замаху на вбивство бідняка Сейдаметова, фінансових зловживаннях. Довершували звинувачення закиди про татарський буржуазний націоналізм. Можна цілком погодитися з висновком історика В. Брошевана, який зазначив, що ці звинувачення не можуть розглядатися як реальні мотиви, за якими тогочасному керівнику Криму винесений смертний вирок⁴. Через деякий час, у 30-х роках, до звинувачень була додана участь Велі Ібраїмова у розстрілі членів уряду радянської Республіки Тавриди в квітні 1918 р., до якої він не був причетний жодним чином.

На сьогодні існують декілька версій причин політичного й фізичного знищення голови КримЦВКу. Дослідник Р. Куртієв стверджує, що Велі Ібраїмов став жертвою комуністів-шовіністів тому, що всіма силами боровся проти переселення на Кримській півострів єврейських колоністів⁵. Цієї ж версії дотримується П. Гарчев⁶.

Іншу версію висунув В. Возгрін, якій, не заперечуючи єврейський фактор, стверджує, що причиною репресій була діяльність голови КримЦВКу по заглибленню НЕПу в умовах, коли в Центрі вже розпочався наступ на приватний сектор⁷.

Ще більш конкретно сформулювала проблему кримська дослідниця Ж. Мона, яка зазначала: «Особливістю соціальних змін у кримському селі було більш різке виділення двох крайніх полюсів, ніж у середньому по країні. ...Різкій диференціалізації кримського села значною мірою допомагала політика когорти діячів ЦВК й РНК Кримської АСРР у сферах землекористування, кредитування, кооперування, найму робочої сили й оренди землі»⁸.

Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли наголошували на принципових розбіжностях у політичних питаннях з бюро кримського обкому партії. Їх заява була розглянута на спільному засіданні

ОК та ОКК від 3 лютого 1926 р., яке винесло рішення: «1. Відрядити з Криму І. Фірдевса⁹ [...] 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли, як фактичного та свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Вжити заходи щодо партійного перевиховання Вели Ібраїмова»¹⁰. За підписом секретаря обкому С. Петропавлівського постанова Кримського обкому РКП(б) була надіслана до ЦК РКП(б). Але цим справа не закінчилася. Протистояння щодо «обкомівській лінії» в Криму продовжувалося й у подальшому. В недалекому майбутньому воно призвело до відкликання наприкінці 1927 р. секретаря обласного комітету С. Петропавлівського у розпорядження ЦК, а потім — до трагічної загибелі Вели Ібраїмова.

Загалом вище керівництво країни мало всі підстави поставити у провину Вели Ібраїмову та його оточенню відхід від «генеральної лінії партії». Процес мав явно політичний характер, хоча в основу звинувачень були покладені досить сумнівні епізоди до того ж цілком карної спрямованості. Страта Вели Ібраїмова стала відправною точкою репресій у Криму.

В липні 1928 р. було проведено обстеження партійної організації Кримської АСРР. Комісія ЦК ВКП(б) мала встановити причини, які викликали «можливість перебування на чолі кримського уряду В. Ібраїмова». Їй належало з'ясувати, чому «партійна організація, робітники й селяни не реагували на негативні події, що виявилися у зв'язку з процесом В. Абраїмова». Відповідальний інструктор ЦК ВКП(б) М. Філатов, якій очолював комісію, надав до оргбюро ЦК доповідь про підсумки обстеження. Він зазначав, що Комісія дійшла висновку, що відповідні політичні настрої генерував складний національний й соціальний склад населення республіки. Зокрема, зростання невдоволення в республіці Філатов пояснював історичними передумовами: тим, що в нещодавньому минулому революційний рух у Криму очолювали націоналісти, в тому числі такі відомі діячі, як Хаттатов, Озенбашли, Чапчакчі, Ібраїмов та Муслімов, які склали «ядро Міллі-Фірка», і виступали за культурно-національну автономію Криму. Під час громадянської війни вони орієнтувалися на Німеччину та Туреччину. І-й Установчий з'їзд рад у 1921 р. обрав до складу уряду Вели Ібраїмова, Умера Ібраїмова (нарком землеробства), Чапчакчі (нарком охорони здоров'я), Озенбашли (заступник наркому фінансів) та ін. Таким чином, за підсумком Філатова, радянська влада в Криму будувалася при безпосередній участі націоналістичних діячів, які активно боролися з нею у період її становлення в 1918 р.

У доповіді також зазначалося, що попередній уряд Кримської АСРР майже нічого не зробив у сфері національної політики. Зокрема, були створені лише поодинокі ради національних меншин, діловодство в районах

їхнього розселення здійснювалося російською мовою. Стосовно німецького селянства припущена величезна помилка — переобкладання сільськогосподарським податком. Уряд і місцеві радянські органи не намагалися зжити національну ворожнечу, нерідко розпалювали її, особливо у питанні про переселення до Криму євреїв. Як сам Ібраїмов, так і низка керівників проводили антиєврейську агітацію. Залучаючи до своїх груп нових прибічників з молодих татарських робітників, Ібраїмов та його прибічники твердили, що відбувається «євреїзація» Криму.

Комісія також встановила факти «викривлення класової лінії» при виборах до рад. По-перше, коли Кримський ЦВК відновлював у правах «позбавленців», а, по-друге, коли «націоналісти Чапчакчі, Озенбашли на автомобілях Кримського ЦВК їздили по селах й агітували за обрання Ібраїмова, Баліча та інших». Підтримувало у перевибірній кампанії В. Ібраїмова й духовенство, ратуючи за його обрання почесним членом сільрад, тому, що він, власне, не комуніст, а мусульманин. Такі факти, зазначалося в доповіді, мали місце в Бахчисараї й Судаку.

За наслідками перевірки Комісія зробила невтішні висновки: «Ця практика закріпила економічні та політичні позиції куркульства, допомогла проникненню білогвардійських елементів до радянського й партійного апарату; а консолідація куркульсько-націоналістичних та білогвардійських елементів створювала найсприятливіші обставини для влади Ібраїмова й у цілому призвела до того, що об'єктивно кримські радянські органи опинилися в блоці з куркульсько-поміщицьким елементом і не тільки ігнорували інтереси республіканської бідноти, але й безпосереднім чином нехтували ними, дозволяючи терор й залякування».

Комісія поклала відповідальність за викривлення національної політики в Криму на партійні органи, зайняті фракційною боротьбою між «правими» та «лівими». У доповіді наголошувалося: «ця боротьба заслоняла собою все, супротивники дискредитували друг друга, вербували союзників. За свідченням комсомольця Халут-Февзі, Ібраїмов казав йому: «Якщо ти бажаєш євреїзації, то будь лівим, а якщо хочеш мати татарський Крим, то будь правим». Фракційні чвари впливали на добір партійно-радянських кадрів, загострюючись під час перевиборів до сільрад. Боротьба обкому з Ібраїмовим прийняла потворні форми. Дійшло до того, що секретар обкому Петропавлівській підготував телеграму до ЦК про необхідність зняти Ібраїмова, оголосивши її на засіданні бюро обкому. Більшістю голосів телеграма була ухвалена та надіслана до ЦК. У відповідь Ібраїмов склав іншу телеграму — на ім'я Сталіна, на засіданні бюро її ухвалила меншість, але її також надіслали до Москви».

Як встановила комісія, в партійній організації автономії стався розкол за національною ознакою. Так званий «російській партійний актив» не вважав себе відповідальним за те, що відбувалося в республіці. Увійшла до житку назва «татарській сектор у партії». В цьому «секторі» багато хто був пов'язаний з націоналістичним рухом. У комісії склалося враження, що російським комуністам, які розглядалися місцевим населенням як «прибулі», немає жодної справи до «татарського сектору». Після процесу Ібраїмова «ліві», які вважали себе інтернаціоналістами, торжествували — адже вони перемогли. На цьому ґрунті поширювалися голоси: добити «правих», вигнати «правих» з партії, «віддати під суд» й т.ін. «Праві» ж були зовсім дезорганізовані процесом над Ібраїмовим¹¹.

1 серпня 1928 р. оргбюро ЦК під головуванням В. Молотова розглянуло питання про роботу і стан Кримської партійної організації. Відповідальний інструктор ЦК Філатов вкотре вказував, що в Кримській АСРР політику направляли діячі «Міллі-Фірка», а переселенню євреїв заважав особисто Ібраїмов та його прибічники. Він підкреслював, що коли «націоналісти, зрозуміли, що керівництво ЦК РКП(б) у питанні єврейської колонізації не піде на компроміс, вони звернулися до закордонного центру «Міллі-Фірка», котрий знаходився в Туреччині, й отримали директиву — «Переселенню євреїв не перешкоджати»¹².

При обговоренні доповіді Філатова секретар ЦК РКП(б) В. Молотов визнав головною помилкою кримської партійної організації нерозв'язаність аграрного питання. Він звинуватив кримських комуністів в тому, що за всі роки існування радянської влади в Криму місцевим урядом так нічого й не було зроблено для «знищення економічного коріння старого поміщицького, куркульського господарства».

Постанова ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1928 р. «Про роботу Кримської партійної організації» звинуватила кримський обком у викривленні класової лінії й сприяла розгортанню нової хвилі політичних репресій у Криму, організації політичних «показових» процесів проти видатних представників національного руху та колишніх членів партії «Міллі-Фірка».

Якщо на початку 1920-х рр. репресій зазнали представники так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом та вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського, то в 1928–1930 рр. хвиля репресій прокотилася по всій старій інтелігенції, учасниках революції та громадянської війни. Майже всі вони були заарештовані та репресовані.

Незважаючи на те, що формальним приводом для арешту Вели Ібраїмова слугувала сфабрикована кримінальна справа, центральний уряд оголосив його націоналістом й ініціював кампанію по осудженню «буржуазного

націоналізму» як прояву контрреволюції. Латентний супротив коренізації з боку зараженої великодержавним шовінізмом російської частини кримського партапарату, тепер вийшов назовні й під гаслом «боротьби з буржуазним націоналізмом» став послідовно згортати «некеровану» політику коренізації.

Після 1930 р. коренізація в Криму відбувалася вже без старої кримсько-татарської інтелігенції. Навіть її молода «поросль», котра була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з місцевих комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху підпасти під чергову хвилю репресій. Так, голову КримЦВКу М. Кубаєва у квітні 1931 р. було знято з посади лише за те, що він відкрито звинуватив Москву у великодержавному шовінізмі та розоренні татарського селянства, а в грудні 1931 р. — виключено з партії й оголошено «ворогом народу» за те, що він закликав ввести в татарських школах російську мову як обов'язковий предмет¹³.

За таких обставин про жодну послідовність у національній політиці в Кримській АСРР говорити не доводилося. Хоча згори й лунали заклики підсилювати татаризацію (так, у 1929 р. при КримЦВКу було створено комісію з коренізації радянського, профспілкового та кооперативного апаратів), але тих, хто наслідювався виконувати ці заклики, чекали звинувачення в буржуазному націоналізмі й репресії. Водночас, під приводом «захисту інтересів інших національностей» відкрито знищувалися майже всі здобутки попередньої доби.

На початку 1930 р. боротьба з татаризацією набула форми кадрових чисток, спрямованих на збільшення в управлінській ланці «соціалістичного прошарку», тобто зростання питомої ваги робітників та колгоспного селянства. Головна увага приділялася питанню «перевиховання» в контексті індустріалізації та колективізації колишніх «дрібнобуржуазних націоналістів». У березні 1930 р. КримЦВК ухвалив постанову про планове залучення кримських татар до праці в промисловості. Голова КримЦВК І.Тархан висловився недвозначно: «Нам необхідне створення національного татарського робітничого класу. Велиібраїмовщина — наслідок його відсутності. Тому потрібно шукати коріння зла тодішнього становища у відсутності пролетарських елементів у керівних органах диктатури пролетаріату»¹⁴. За роки першої п'ятирічки частка татар серед робітників великої промисловості зросла з 5,3% до 8,9%, у промисловій кооперації — з 9,2% до 16,6%. Але у будівництві татар було на кінець 1932 р. лише 2,2%, на транспорті — 4,8%, у хімічній промисловості — 5,4%, у гірничо-видобувній — 6,4%. Найбільше татар працювало у поліграфічній (19%) та консервній (25,6%) галузях¹⁵.

Проте такі темпи пролетаризації татарської громади не відповідали показникам зростання кримської промисловості. Ще до того як було цілком подолано наслідки розрухи, які спричинила громадянська війна та голод, кримська промисловість вступила до фази форсованої індустріалізації. Натомість самобутні національні кримськотатарські промисли з кустарним виробництвом швидко занепадали. Це призводило до того, що кримськотатарська громада економічно деградувала, підпадаючи під залежність від підприємств, котрі знаходилися під підпорядкуванням й пильним контролем Центру.

Розгром «веліібраїмовщини», «мілліфірковщини» та «буржуазно-націоналістичних відхилень» та «оздоровлення кримської партійної організації» відбулися, по-перше, за рахунок широкомасштабної чистки партійного й кооперативного апаратів від «чужих та випадкових елементів», котра прокотилася по всіх органах влади півострова, по-друге, — широкого набору нових членів до лав кримської парторганізації; по-третє, здійсненням земельної реформи.

Доповідь Комісії ЦК ВКП(б) проголошувала, що кримські органи влади та апарат були вщент «засмічені» найрізноманітним «ворожим елементом». Згідно її підрахунків, у Наркомпросі Криму з 22 відповідальних співробітників 10 виявилися «злісними мілліфірковцями», в Наркомземі з 36 працівників — 20, у Головсуді — з 29 осіб 13 були «чужими елементами»¹⁶.

Аналогічна ситуація моделювалася по решті управлінської вертикалі. Наприклад, у земвідділі Джанкойського РВКу, між іншими, «перевіреними» працівниками, були знайдені «дочка попа», «дружина колишнього поліцейського», «колишній граф». Крім того, активно вичищалися з органів влади «неперевірені» кримські татари, яких звинувачували у «буржуазному націоналізмі». Під час проведення чистки постраждало щонайменше 3 500 татар¹⁷.

За два місяці (листопад–грудень) 1928 р. з радянського апарату Кримської республіки було вичищено 188 осіб, з них: за зв'язок з куркульством — 42 особи, за викривлення класової лінії — 22, за зв'язок з чужим елементом — 15, за бюрократизм — 14, за розтрату — 13, за безгосподарність — 4, за дискредитацію радянської влади — 1, колишніх білогвардійських офіцерів — 12, куркулів і поміщиків — 6, колишніх жандармів — 4, торговців, фабрикантів та колишніх чиновників — 53 та одного колишнього контрреволюціонера¹⁸.

В 1929 р. були проведені чергові вибори до рад. У результаті цих виборів склад КримЦВКу оновився на 89,5%, президії ЦВКу — на 46,7%. Склад сільрад оновився на 68,3%, голів сільрад — на 47,8%¹⁹. Майже повністю

було оновлено керівництво районних і обласного комітетів ВКП(б). З жовтня 1928 р. по квітень 1929 р. партійна організація Криму поповнилася на 1 388 осіб. Завдяки цьому склад обласного й районних комітетів партії оновився відповідно на 75 й 62 відсотки²⁰.

Згідно підсумкової інформації, поданої до ВЦВК, було «вичищено з центрального апарату — 365 осіб, кооперативного — 362 особи, низового радянського апарату — 239 осіб. Узагалі було вичищено 960 осіб, з яких 784 — без права вступу на радянську роботу»²¹.

Натомість активно проводилася робота по висуненню нових, «переві- рених» кадрів. З липня 1928 р. по липень 1929 р. в Криму на адміні- стративно-господарчу роботу було висунуто 457 осіб²².

Наступну хвилю масових репресій спричинила колективізація. Як і попе- редні, ця кампанія розпочалася після усунення Вели Ібраїмова, розгорталася за вказівками вищих органів влади країни й супроводжувалася масовими «розкуркуленнями», здійснюваним під егідою ДПУ. Влада утворила на селі комнезами, які розпочали тероризувати заможне селянство. Вже на початок 1930 р. кількість новостворених комнезамів дорівнювала 495²³.

Нормативною базою репресій стала постанова ЦВК й РНК СРСР від 1 лютого 1930 р., згідно з якою крайовим (обласним) виконавчим комітетам й урядам автономних республік було надано право застосовувати «всі необ- хідні засоби боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів й виселення їх з-за межі районів й країв (областей)»²⁴. Лейтмотивом постанови, була та думка, що колгосп, звичайно, справа добровільна, але ті, хто не йде до лав колгоспів, є якими ворогами радянської влади.

Відповідно міркувань більшовицької влади Крим був «заполонений» куркулями: серед селянських господарств було виділено 15% таких, які відносилися до «куркульських»²⁵. Всі так звані куркулі були поділені на три категорії. Селяни, яких відносили до першої категорії, заарештовувалися, їх справи проходили по лінії ДПУ (по цій графі в 1930 р. в Криму проходили 1 012 особи²⁶). Ті, кого залічували до другої категорії, примусово висилалися у малонаселені райони СРСР (зі різними підрахунками за межі півострову були виселені від 35 до 40 тис. селян²⁷). Решта селян, котрі підпадали під розкуркулення, переселялися в межах свого району на гірші землі.

Селяни, як могли, намагалися боротися з насильницькою колективі- зацією. В деяких випадках супротив приймав вигляд вбивств колгоспних активістів та вищих посадовців. Так, в Зуї Сімферопольського району був забитий комсомолец П. Вербовський, а в селі Булганак Керченського району колгоспник-активіст І.Щелкунов. Загалом за перші десять місяців 1930 р. було зафіксовано 60 випадків «терору проти колгоспного активу»²⁸.

На початок лютого стан справ на селі настільки загострився, що з'явилася потреба у допомозі ОДПУ. Але навіть масові арешти не змогли погасити хвилі селянського опору. На 16 лютого в Сімферопольському районі було побудовано 4 табори на 6 тис. осіб. У Керчі на 14 лютого в таборі було 236 осіб. Всього ж на території Кримського півострову на 1 березня 1930 р. було розкуркулено 2 682 господарства²⁹. Якщо взяти за середню розмір родини в межах 3–4 осіб, це складає близько 10 тис. осіб.

Проте заарештовували не тільки тих селян, які опирались колективізації. Досить велика частка заарештованих підпадала під пильне око ОДПУ чи то через своє «вороже» походження, чи то за «контрреволюційну пропаганду». Так, у липні 1930 р. була заарештована вдова білого офіцера М. Боровська, оскільки вона розпускала «ворожі чутки щодо арешту Сталіна»³⁰.

Темпи колективізації унаочнюють говорять цифри: за два місяці 1929 р. — листопад і грудень — відсоток колективізації зріс більш, ніж у два рази, дорівнюючи на січень 1930 р. 41,1%. Відсоток колективізації по районах сягав: в Ялтинському районі 84% дворів, у Судакському — 64%, Севастопольському — 54%, Карасубазарському — 51%, Феодосійському та Євпаторійському — 40%, Сімферопольському та Джанкойському — 33%, Бахчисарайському — 29%, Керченському — 22%³¹. У результаті форсованої колективізації на березень 1930 р. в Криму було колективізовано більше 73% селянських господарств³². Колгоспи Криму отримали від розкуркулених господарств майна на 2 452 тис. рублів³³.

У лютому 1930 р. раднарком Кримської АСРР ухвалив постанову про організацію на півострові 16 колгоспів-гігантів. У відповідності з цим рішенням в Ак-Мечетському районі протягом трьох днів був створений колгосп, який об'єднав 2 333 господарства. Під час його створення не були взяті до уваги ані думка самих селян, ані реальні можливості організації й керування таким «монстром». В Сарабузі був створений колгосп-гігант, який об'єднав 44 населених пункти 12 сільрад. Ічкінській колгосп-гігант ім. В. Блюхера об'єднав 7 сільрад з 40 населеними пунктами, в яких налічувалося 2 056 господарств³⁴.

Найбільш запеклий опір створенню колгоспів чинили селяни Південного берегу Криму. В гористій місцевості під сади, виноградники, тютюнові плантації використовувались дрібні ділянки, на яких працювало не одне покоління місцевих мешканців. Люди, які століттями вели індивідуальне господарство не були жодним чином — ані психологічно, ані економічно — підготовані до усупільнення господарств. Центром супротиву стало село Ускут Карасубазарського району, мешканці якого не погоджувалися на будь-які «нововведення». В Ускуті було зібрано до 300 заяв на ім'я кримського

уряду та ВЦВК з вимогою негайно скасувати земельну реформу й колективізацію, як такі, що суперечать шариату. Група активістів готувалась відправити уповноважених до посла Туреччини в Москві зі скаргою на утиск мусульманської віри та просьбу ускутських селян про перехід у турецьке підданство. З цією метою селяни розпочали збирати гроші. Ідея знайшла досить широку підтримку серед селян селищ Айсерез, Ворон та ін. Паралельно велися переговори з турками-яличниками щодо можливості втечі до Туреччини морем.

26 січня 1930 р. органами ДПУ в селах Південного берегу в момент проведення нелегальних зборів було заарештовано активістів руху. Під час перестрілки двоє ускутців були поранені, один з них незабаром помер від втрати крові. Деяким вдалося втекти в гори, але через місяць всі «заколотники» були схоплені. Протягом місяця чекісти заарештували 254 особи, яких підозрювали в участі в контрреволюційній організації, яка готувала збройне повстання проти радянської влади. Під арешт підпали селяни більш ніж десяти сіл, розташованих від Судака майже до самої Ялти.

Збройний опір під час арешту надав чекістам підставу висунути й цілком серйозно розглядати версію про підготовку збройного повстання. 23 березня ОДПУ Криму оголосило вирок: 61 особа була засуджена до вищої міри покарання, троє обвинувачених були випущені на волю. Всі інші були засуджені до різних строків позбавлення волі або заслання. Родини тих, кого присудили до вислання, також мали покинути межі Криму. Майно заарештованих було конфісковано³⁵.

Специфічною формою захисту від колективізації стала еміграція. Проте саме цього радянська влада не могла дозволити жодним чином. По-перше, масова еміграція слугувала б підтвердженням помилковості політики партії. По-друге, вона призвела б до негативних економічних наслідків. Але найважливішим, мабуть, був би міжнародний резонанс: з самої вільної країни світу масово втікають люди...

Через це уряд та ОДПУ повели рішучу боротьбу з еміграцією, кваліфікуючи її як «злочин перед державою». І тут величезною проблемою влади стала значна кількість іноземних підданих, які мешкали на півострові (передовсім громадяни Туреччини та Греції).

Переслідуванню піддавалися як ті, хто здійснював реальні спроби покинути СРСР, так і ті, хто лише розмірковував над можливістю покинути півострів (говорячи мовою документів того часу, «висловлював намагання виїхати за кордон»). Саме з таким формулюванням, за вироком Трійки ОДПУ, був засланий до Східного Сибіру терміном на три роки мешканець Керчі Валеріан Гінтовт³⁶.

Групові «злочини» каралися більш жорстоко. Так, група з шести осіб, які проходили по справі «про агітацію за втечу до Туреччини» в Бахчисарайському районі, четверо були вислані, а двоє — засуджені до трьох років позбавлення волі³⁷.

Всі ці заходи призвели до того, що уряд, застосовуючи ОДПУ, каральний потенціал зломив опір селян колективізації. Якщо на 1 жовтня 1930 р. колгоспи в Криму об'єднували майже половину господарств, то наприкінці 1932 р. поза колгоспами залишилося всього 15% дворів³⁸. Кримські села втратили тисячі працьовитих хазяїв, яких було заарештовано, розстріляно або заслано до віддалених районів країни. Проте конфісковане у них майно не прислужилося розквіту новостворених артільей: воно було або зіпсовано, або використовувалось не так раціонально, як у попередніх хазяїв. Новостворені колгоспи були слабкі, організація праці в них залишала бажати набагато кращого. Підсумком усього стало падіння обсягів виробництва.

Розорення сільського господарства позначилося стрімким падінням усіх його показників. У 1932 р. рівень виробництва фруктів та винограду не перевищував третини показників попереднього року.

На тлі кризи 1932–1933 рр. на півострові розпочався голод. На відміну від України тут він не досяг того жахливого розмаху, але удар його був нищівним. Голова Кримського ЦВК М. Кубаєв намагався протестувати проти здириництва та штучного голоду, прямо звинувачуючи Москву у грабунку. Але цей протест призвів лише до того, що він був репресований.

Першими жертвами кризи стали мешканці міст, передовсім Керчі. З одного боку, місто стрімко зростало — на будівництво металургійного заводу (новобудови першої п'ятирічки) приїхало багато нових робітників, передовсім з сіл. З іншого, рівень матеріального, побутового й продовольчого постачання відставав від нагальних потреб. Карткова система постачання для мешканців міст, введена 1928 р., повинна була компенсувати зруйнований владою рільний ринок продовольства й забезпечити передовсім робітників та членів їх родин гарантованим мінімумом продуктів харчування. Водночас карткова система міцно прив'язувала робітника до підприємства, робила його більше залежним від влади й держави. Будь-який збій у постачанні викликав серйозні проблеми в робітничих родинах, адже купувати продукти на ринку внаслідок високих цін вони не могли.

В листі до Кримського обкому ВКП(б) у червні 1930 р. керівництво керченського партійного комітету з тривогою повідомляло: «Стан продовольчого постачання міста Керчі й робітничого населення зараз надзвичайно погіршився».

Далі автори листа скаржилися на те, що М'ясоспілка, Полеводеспілка, Кримспілка, Центроспілка різко зменшили кількість товарів, які вони завозили. Через це не було жодної можливості постачати населення продовольством по жорстких нормах, встановлених наркоматом.

Керченські керівники були занепокоєні ще й тим, що досить малим був вільний ринок і на ньому знаходилося дуже мало товарів, ціни на які були неймовірно високими. Проте, попри дорожнечу, товари миттєво розкуповувалися. Все це, на думку керченського райкому партії, «створювало добре підґрунтя для всякого роду антирадянської агітації й, без сумніву, значною мірою впливало на інтенсивність праці робітників держметзаводу та інших підприємств міста»³⁹.

За декілька днів до того, як було написано цього листа, в місті відбулися заворушення. Згідно з архівними документами, 7 червня 1930 р. у будівлі Керченської міськради зібрався натовп, чисельністю близько 70 осіб. Люди були обурені тим, що вони ще з ночі зайняли чергу за рибою, а її — повз магазину — відразу відвезли до консервної фабрики. Ті, хто зібрався (передовсім це були жінки) поводили себе досить галасливо. Мешканець Керчі Давід Бернштам «почав вести серед жінок антирадянську агітацію, стверджуючи, що в старий час жилося набагато краще, через радянську владу буде голод, і влада складається з бандитів». Свідки передали його слова про те, що «незабаром передохнемо з голоду, адже все вивозять за кордон».

Влада відреагувала негайно: Д. Бернштам був заарештований, місяць провів у камері під слідством, а потім був засуджений до заслання на Урал строком на три роки⁴⁰.

Аби упередити подібні ексцеси, ДПУ посилило «роботу» по виявленню «контрреволюційних елементів», які вели «антирадянську агітацію». В липні 1930 р. в Керчі за такими обвинуваченнями були заарештовані 11 осіб. Після короткого слідства всі вони на три роки були вислані до «Східного Сибіру». У звинуваченнях було зазначено: «Підбурював робітників до влаштування страйків з вимогою підвищення зарплатні, бо радянська влада нічого робітникам не дає, а лише «вичавлює» їх (В. Шушак, рахівник металургійного заводу)⁴¹. Або: «Закликав до опору владі» (А. Харіто, безробітний)⁴². Я. Балабана звинуватили в розповсюдженні «злісних чуток про розорення радянською владою людей, про дефіцит товарів»⁴³.

Арешти тих, хто міг порушити спокій, продовжувалися й у подальші місяці. В жовтні того ж року оглядач будинків В. Гинтовт у присутності свідків сказав, що «п'ятирічка нічого не дає, побудуємо за три роки, а шлунок буде порожнім дев'ять років»⁴⁴.

Подібні ж події відбувалися в Феодосії. 10 червня 1930 р. більше сотні жінок зібралися в центрі міста, вимагаючи видати м'ясо, мило, цукор у такій кількості, щоб вистачило на всю родину. З натовпу вигукували: «Наші діти з голоду помирають, вимагаємо збільшення пайку», «Навіщо нам індустріалізація через п'ять років, коли ми зараз голодуємо».

Наступного дня зібралося вже 900 осіб. Вимоги були все ті ж: збільшення пайку. Проте на цей раз влада зорієнтувалася скоріше — натовп зазвали до Клубу будівельників, де виступу надали форми зборів. По закінченні жоден з учасників не був заарештований. Але, щоб не допустити подібних виступів у подальшому, міськком партії застосував швидкі та рішучі дії. Зранку 11 червня були проведені партійні й виробничі збори з роз'ясненням причин продовольчих ускладнень, якими, на їх думку, були «швидке зростання промисловості й слабкість соціалістичних структур на селі» (тобто колгоспів). Відповідальність вони поклали на «забюрократизованість поставальних організацій», що було підтримано більшістю робітників⁴⁵. Реальне ж підґрунтя продовольчих проблем міста — скорочення сільськогосподарських поставок, внаслідок насильницької колективізації — назване не було. Винними були названі «погані» чиновники.

Ті, хто розумів і називав справжні причини кризи постачання міст, одразу ж попадали в поле зору ДПУ як «неблагонадійні». Так, робітник Кальник на зборах констатував, що під час «відбудовного періоду жилося краще, а зараз нам загрожує голод». Інший член партії, Чулков, на тих самих зборах попередив, що за умови продовження такої політики «радянська влада незабаром достукається до того, що сталося з Миколою П»⁴⁶. Наступного дня Феодосійській міськком партії підняв питання про виключення їх із лав ВКП(б).

Феодосійський кустар Арон Віолкін висловився, що не можна підтримувати владу, яка морить людей голодом. Як позбавленець, він не мав продовольчих карток, а того, що міг заробити, не вистачало для купівлі продуктів на базарі. Це висловлювання було кваліфіковано як «невдоволення станом трудящих в СРСР» з вироком у три роки позбавлення волі⁴⁷.

У Феодосії група молоді розповсюджувала листівки з закликом до повстання проти існуючої влади. Проте ОДПУ в короткий строк змогла «викрити» всіх «контрреволюціонерів». Першим був заарештований сімнадцятирічний Ігор Райєвіч, потім його ровесник Володимир Медведєв та дев'ятнадцятирічний Марк Карпов. Медведєв та Карпов були покарані трьома роками позбавлення волі, а Райєвіч був випущений з-під варті⁴⁸.

Голодуючи, деякі мешканці півострову намагалися знайти будь-якій вихід з того становища, яке склалося, навіть й протизаконний. Так, група студентів Кримського фармакологічного технікуму й Кримського медичного

робфаку в Сімферополі в 1932 р., складаючи списки студентів для отримання хлібних карток, цукру та інших продуктів, заносила в них так звані «мертві душі». За фіктивними списками молодь протягом декількох місяців отримувала додаткові продукти, використовуючи їх як для власного споживання, так і на продаж. Саме на цьому вони й «погоріли»: продаж продуктів у голодуючому суспільстві не могла не зацікавити «компетентні органи». В листопаді 1932 р. всі, хто брав участь у афері, були заарештовані й визнали провину. В лютому 1933 р. Головним судом Кримської АСРР всі вони були покарані за статтею 58-7⁴⁹: двох студентів засудили до вищої міри покарання — розстрілу, одного — до 10 років ув'язнення. Оскільки на початку 30-х років вирок ще не приводився у дію негайно після винесення, студенти мали час на те, щоб подати апеляцію. Верховний Суд РРФСР у травні 1933 р. змінив міру покарання, приговоривши всіх до десяти років таборів⁵⁰.

ДПУ суворо карало за поширення інформації про голод у межах України. Адже, незважаючи на повне мовчання преси та офіційної пропаганди, інформація про трагедію, котра прокотилася по сусідній з півостровом республіці, все ж доходила до мешканців Криму. Про неї розповідали люди, які приїжджали з України. Так, моторист морської бази катерів ДПУ Антон Назаренко, після повернення з відпустки, розповідав співробітникам про те, що в Україні люди помирають від голоду. За розповсюдження «ворожої пропаганди» від був заарештований Севастопольським ДПУ⁵¹. За «чутки про голод» у Джанкої заарештували й слюсара «Агроджойнту» Феодосія Мордовця⁵².

Не менш загрозливими для «суспільного спокою» були, на думку чекістів, й розмови про продовольчі проблеми в самому Криму. Так, у найбільш проблемному з точки зору постачання продовольством міст півострову, — Керчі була заарештована безробітна Варвара Лола, яка, стоячи в черзі, говорила про «тих, хто має владу», зазначаючи, що «вони, сволота, самі нажралися, а на людей, котрі пухнуть від голоду, уваги не звертають»⁵³.

В 1933 р. був заарештований робітник керченських каменоломень Арсентій Кузьменко, якого звинуватили в «антирадянських виступах щодо продовольчих проблем». З матеріалів слідчої справи видно, що він відкрито говорив, що при нормах споживання, що вказані в «заборних книжках» (так називалися продовольчі картки), не то що каміння тягати не можливо, а самому б ноги не протягнути. За вирокком судової Тройки ДПУ Криму він був засуджений до трьох років позбавлення волі⁵⁴.

На такій же термін був ув'язнений і селянин-одноосібник Абу Бекір Аєдінов, якій мешкав у селі Молбай Карасубазарського району, за те, що говорив односільчанам, що «колгоспники дурні та віслюки, працюють, хліба їм не дають, народ пухне з голоду, а влада вимагає працю»⁵⁵. За думкою

чекістів подібні думки викликали у колгоспників «нездорові настрої». Сестри Єлизавета та Ганна Пріб були вислані до Актюбінську за те, що писали власним родичам до Німеччини листи з проханням допомогти їм продуктами⁵⁶.

В 1934 р. становище на півострові трохи покращилося. Розпочалося зростання виробництва споживчих товарів, поступово оговтувалося від недоїдання та репресій село. Покращилося постачання населення продовольством, що дало змогу скасувати продуктові картки. Частина тих, хто раніше був висланий за межі Криму, отримала можливість повернутися. Важливим доказом того, що в суспільстві півострову деякою мірою послабло напруження стало те, що різко впала кількість арештів за політичними звинуваченнями. З числа тих, хто був заарештований у 1934 р., були реабілітовані 170 осіб⁵⁷. Все це породжувало у населення надії на краще майбутнє.

Особливістю досліджуваного періоду було й те, що судові органи проголошували відносно м'які вироки, багато справ були скасовані через «відсутність складу злочину» (42% відкритих справ). Під суд потрапляли лише ті, кого звинувачували в антирадянській агітації та шпіонажі. Проте й у цьому випадку у деяких заарештованих зберігався шанс «вивернутися» з цупких обіймів репресивної машини й потрапити на волю. Так, наприклад, друкар Сімферопольської типографії Віктор Щепінський був заарештований за підозрою в збиранні розвідданих для румунської розвідки. На допиті робітник відкинув всі звинувачення, а слідчий Файнберг, який бачив, що звинувачення є повною вигадкою, надіслав керівництву документ, в якому зазначав, що «звинувачення є вигаданим». Завдяки цьому через два тижні після арешту, 23 березня 1934 р., Постановою ОДПУ справу було закрито, а друкар повернувся до родини⁵⁸.

У шпіонажі був звинувачений робітник відділу постачання радгоспу «Червоний» Михайло Шаповалов із Сімферополя. Проте й у цьому випадку через два тижні справу було закрито «за недоведеністю»⁵⁹.

Таким чином, наприкінці 20-х — на початку 30-х років становище на півострові характеризувалося високим рівнем соціального напруження. Репресії проти численних «буржуазних націоналістів», «контрреволюціонерів», «мілліфірковців», «реакціонерів», «куркулів», «троцькісътів», «антирадянських елементів» та всіх тих, хто був незадоволений суцільною колективізацією прокотилися по півострову хвилею величезної руйнівної сили. Масове невдоволення й опір селянства насильницькій колективізації були зломлені енергійними репресивними діями держави. В підсумку декілька сотень осіб було розстріляно, тисячі — вислані за межі Криму або позбавлені волі. Радикальні зміни на селі призвели до занепаду сільськогос-

подарського виробництва й перебоїв з постачанням міст. Це в свою чергу жило невдоволення населення, котре підчас виливалося у стихійні акції протесту. Останні розглядалися владою як антирадянські й рішуче присікалися, в тому числі й за допомогою репресивних заходів, хоча й у досить м'яких формах — вислання за межі півострову чи позбавлення волі на строк у три роки.

На початку 1934 р. соціально-економічне становище в Криму стабілізувалося, й це позначилося на життєвому рівні населення. Як наслідок, скоротилася й кількість осіб, яких піддавали суду за «антирадянські прояви». Вочевидь загальний рівень репресій та чисельність заарештованих на початку 30-х років значно поступалися показникам епохи Великого терору. Цей час можна вважати чи не найспокійнішим у історії довоєнного Криму.

Але таке становище зберігалось недовго, й у другій половині 30-х років по півострову прокотилися нові хвилі репресії...

---

¹ Чеботарёва В.Г. Социальные противоречия национальной политики в Крымской АССР в 1920-е годы. // Вопросы истории. — 2006. — № 12. — С. 35.

² «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1922 — 1934 гг.). — Т. 6. — М., 2002. — С. 69.

³ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, 1964. — С. 67.

⁴ Брошеван В. Дело Вели Ибраимова. // Амет Озенбашлы. Годы, люди, судьбы. / Материалы международной научной конференции. 25 апреля 1998 г. — Симферополь, 1998. — С. 96–97.

⁵ Куртиев Р. Вели Ибраимов и этнодемографическая политика Москвы в Крыму в 20-е годы XX в. // Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры: Материалы международной научной конференции 28–29 мая 1999 года. — Симферополь, 2001. — С. 120.

⁶ Гарчев П. Вели Ибраимов — жертва сталинских репрессий. // Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры: Материалы международной научной конференции 28–29 мая 1999 года. — Симферополь, 2001. — С. 136–138.

⁷ Возгрин В. Крымские татары у власти. 20-е годы. // Амет Озенбашлы. Годы, люди, судьбы. / Материалы международной научной конференции. 25 апреля 1998 г. — Симферополь, 1998. — С. 95.

⁸ Мона Ж.Н. Развитие сельского хозяйства в Крымской АССР (1920–1940): особенности, трудности, просчёты. // Автореф. дис. ... канд. ист. н. — Днепропетровск, 1992. — С. 18–19.

⁹ Ісмаїл Фірдевс з початку 20-х років очолював «Мусульманське бюро», а потім Татарське бюро при Кримському обкомі партії.

- ¹⁰ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 143–147.
- ¹¹ Чеботарёва В.Г. Вказ. праця. — С. 36–37.
- ¹² Там само. — С. 38
- ¹³ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 1121. — Арк. 29.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 1074. — Арк. 32–33.
- ¹⁵ Крим в етнополітичному вимірі. — К., 2005. — С. 198.
- ¹⁶ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 72.
- ¹⁷ Крим в етнополітичному вимірі. — С. 197.
- ¹⁸ Кулипанов В.Н., Твердохлебова А.В. Партийная организация Крыма в борьбе за индустриализацию (1925–1932 гг.). // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 174
- ¹⁹ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 72.
- ²⁰ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь, 1981. — С. 125.
- ²¹ ДААРК. — Ф.-Р. 663 — Оп.1. — Спр. 1646. — Арк. 128.
- ²² Очерки истории Крымской областной партийной организации.. — С. 125.
- ²³ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 89.
- ²⁴ Цит. за кн.: Тепцов В. В дни великого перелома. История коллективизации, раскулачивания и крестьянской ссылки в России (СССР) в письмах и воспоминаниях: 1929–1933 гг. — М., 2002. — С. 139.
- ²⁵ Хазанов Г.И. Партийная организация Крыма в борьбе за победу колхозного строя. // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 202.
- ²⁶ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — Симферополь, 2003. — С. 38.
- ²⁷ Крим в етнополітичному вимірі. — С. 199.
- ²⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 135.
- ²⁹ Змерзлий Б. Деятельность советских административных органов по подрыву экономической базы Русской православной церкви в Крыму в конце 1920-х годов. // Крымский архив. — 2000. — № 6. — С. 280.
- ³⁰ ДААРК. — Ф.-Р.-4808. — Оп. 1. — Спр. 05998 [Аркуші у справах цього фонду не мають нумерації. — Т.Б.].
- ³¹ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 86.
- ³² ДААРК. — Ф.-Р.663. — Оп. 2 — Спр. 405. — Арк. 5.
- ³³ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 90.

³⁴ Там само. — С. 93–94.

³⁵ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — С. 41.

³⁶ ДААРК. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 05960.

³⁷ Там само. — Спр. 0964.

³⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 134, 139.

³⁹ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 998. — Арк.1–2.

⁴⁰ Там само. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 06050.

⁴¹ Там само. — Спр. 06079.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — Спр. 05980.

⁴⁴ Там само. — Спр. 05960.

⁴⁵ Там само. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 998. — Арк. 17–18.

⁴⁶ Там само. — Арк. 18.

⁴⁷ Там само. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 06071.

⁴⁸ Там само. — Спр. 07483.

⁴⁹ Стаття 58-7: «Підriv державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, зроблений з контрреволюційною метою шляхом відповідного використання державних установ і підприємств або протидія їх нормальній діяльності, а також використання державних установ і підприємств або протидія їх діяльності, зроблені в інтересах колишніх власників або зацікавлених капіталістичних організацій».

⁵⁰ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — С. 46.

⁵¹ ДААРК. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 0961.

⁵² Там само. — Спр. 0969.

⁵³ Там само. — Спр. 0971.

⁵⁴ Там само. — Спр. 0992.

⁵⁵ Там само. — Спр. 0647.

⁵⁶ Там само. — Спр. 0955.

⁵⁷ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — С. 50.

⁵⁸ ДААРК. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 0915.

⁵⁹ Там само. — Спр. 0909.